

Sociaal werk(ers) op de grens tussen informele en geïnstitutionaliseerde solidariteit

Prof. dr. Koen Hermans

Centrum voor Sociologisch Onderzoek KU Leuven

LUCAS, KU Leuven

Marie Kamphuislezing 2020

Agenda van het Sociaal Werk 2020

Deze Marie Kamphuis Lezing is in verkorte vorm uitgesproken tijdens De Agenda van het Sociaal Werk op 19 november 2020.

1 UITGANGSPUNTEN VAN DEZE LEZING¹

De Agenda van het Sociaal werk staat dit jaar in het teken van solidariteit. In deze lezing wil ik het hebben over de bijzondere relatie tussen sociaal werk en solidariteit, met bijzondere aandacht voor sociaal werk in de Covid19-crisis. Eerst sta ik stil bij een aantal kenmerken van het sociaal werk in België/Vlaanderen die duidelijk maken dat de relatie tussen beide bijzonder én gecompliceerd is. Vervolgens ga ik dieper in op de sociaalwetenschappelijke literatuur over het begrip ‘solidariteit’. Ik wijs op de gelaagdheid van solidariteitspraktijken én op de wederkerige relatie tussen wat ik informele en geïnstitutionaliseerde solidariteit zal noemen en welke plaats sociaal werk inneemt in die relatie. Mijn theoretisch perspectief op sociaal werk bouwt voort op de mensenrechtenbenadering en de vijf krachtlijnen van wat we in Vlaanderen sterk sociaal werk noemen (Vandekinderen et al, 2018; Vandekinderen et al, 2019; Hermans & Roets, 2020). Ik toon aan de hand van een aantal praktijkvoorbeelden uit Vlaanderen aan hoe sociaal werk in de eerste golf van de Covid19-crisis trachtte antwoorden te bieden op de vragen en noden die zich aandienen in de samenleving en die samenleving ook appelleerden om verantwoordelijkheid op te nemen voor de nieuwe noden die zichtbaar werden. Ik sluit af met een aantal conclusies over de relatie tussen sociaal werk en solidariteit.

Ter voorbereiding van deze bijzondere lezing nam ik nog eens enkele werken van Marie Kamphuis (1950; 1951;1963) door en was opnieuw onder de indruk van haar theoretische kennis én van de manier waarop ze erin slaagde om het handelen van sociaal werkers met bijzondere aandacht voor de gespreksvoering als eigenstandig onderzoeksterrein neer te zetten. Ze combineerde dit met een historisch perspectief om evoluties en trends in de theorie-ontwikkeling te beschrijven. In een interview met Ischa Meyer (1992) benadrukte ze dat het handelen van sociaal werkers altijd het vertrekpunt moet vormen om praktijktheorie te ontwikkelen die vervolgens wetenschappelijk onderbouwd zou worden. Ze was ook erg

¹ Een bijzonder woord van dank aan Griet Roets en Marcel Spierts die de eerste versie van deze tekst becommentarieerden.

kritisch over de andragologie. Ze noemde dit een ‘kwesitie van hoogmoed van de universiteit’, omdat de academici binnen deze richting niet in de praktijk waren opgeleid maar toch de pretentie hadden dat ze leiding konden geven aan professionals. Ik mag dit jaar de Marie Kamphuislezing verzorgen en dat vind ik een hele eer, maar ik moet toegeven dat ik inderdaad ben opgeleid op een manier waartegen Marie Kamphuis zelf fulmineerde. In mijn onderzoekswerk is er wel altijd bijzondere aandacht voor het perspectief en het handelen van sociaal werkers. Maar het is niet het enige perspectief op de praktijk van het sociaal werk. Ondertussen is de multistakeholderbenadering een methodologisch instrument geworden in het sociaalwerkonderzoek. Dit betekent dat je vanuit verschillende perspectieven (sociaal werkers, management, beleid, gebruikers, het ruimere publiek) het handelen van sociaal werkers te bestuderen (zie hiervoor bv. Steens et al, 2018; Van Pelt & Hermans, 2020). Maar sociaalwerkonderzoek betreft niet enkel de vraag hoe we sociale praktijken bestuderen maar ook vanuit welk theoretisch perspectief.

Laat ik eerst nog verduidelijken vanuit welke positie ik spreek, want elk (onderzoeks)perspectief kan pas begrepen worden als we het voldoende contextualiseren. Dat is des te belangrijker, wanneer het over sociaal werk gaat (Banks, 2004; Lorenz, 2007). Wat sociaal werkers doen kan niet los gezien worden van de ruimere historische, maatschappelijke en beleidsmatige context, waarin ze opereren, zoals Lorenz (2007) altijd benadrukt. Dat zorgt ervoor dat in heel Europa sociaal werkers aan de slag zijn, maar verre van hetzelfde doen. Net daarom hebben we nood aan meer internationaal-vergelijkend onderzoek om die interactie goed te kunnen begrijpen. Het doctoraatsonderzoek van Michelle van der Tier, waarin sociaalwerkpraktijken in Vlaanderen, Nederland en Duitsland worden geanalyseerd, is daar een goed voorbeeld van (zie bv. Van der Tier et al, 2020). Mijn betrokkenheid in dit doctoraatsonderzoek laat mij ook toe om de Nederlandse ontwikkelingen, weliswaar vanop afstand, te volgen. Ook mijn aanwezigheid in een aantal auditcommissies in Nederlandse opleidingen sociaal werk in de afgelopen 15 jaar zorgen ervoor dat Nederland voor mij geen onbekend terrein is.

Aan de KU Leuven ben ik projectleider bij LUCAS, Centrum voor Zorgonderzoek en Consultancy en zet ik mee de lijnen uit van het onderzoeksdomein ‘Sociaal beleid en sociaal werk’ van het Centrum voor Sociologisch Onderzoek aan dezelfde instelling. De benaming van dat domein

vat goed de kern van mijn theoretisch perspectief: Sociaal werk en sociaal beleid kunnen onmogelijk los van mekaar gezien worden. De twee staan in voortdurende interactie met mekaar. Voortbouwend op de klassieker van Lipsky (1980) zijn Sociaal werkers ‘policy makers’ die ‘case by case’ beleidsbeslissingen uitvoeren en dus ook nemen. ‘Street-level bureaucracy’ als onderzoeksbenadering heeft al heel wat jaren op de teller, maar is springlevend (Nothdurfter & Hermans, 2018). Toch mogen we niet de fout maken om louter vanuit een beleidsperspectief te analyseren hoe sociaal werkers als beleidsuitvoerders ‘law in books’ omzetten in ‘law in action’. Op die manier negeren we de creativiteit en innovatie van sociaal werkers om bij te dragen aan het formuleren van nieuwe antwoorden te formuleren en het opzetten van nieuwe praktijken, zeker als we het willen hebben over solidariteit. Net inzoomen op en oog hebben voor de dagelijkse praktijk van het sociaal werk is zo kenmerkend voor sociaalwerkonderzoek en sluit helemaal aan op de uitgangspunten van Kamphuis.

In dat opzicht mogen we de productieve kracht van sociaalwerkonderzoek niet onderschatten. Zoals Law en Urry (2004) benadrukken, beschrijft sociaalwetenschappelijk onderzoek niet enkel een realiteit, maar geeft het ook actief vorm aan de sociale realiteit. Dat betekent ook dat elke en dus ook mijn reflectie over solidariteit ook altijd impliceert dat ik die realiteit mee creëer. Het beschrijven van solidariteit(spraktijken) is dus geen neutrale activiteit, maar een vorm van politiek, want de onderzoeker bepaalt wat hij wel en niet onderzoekt, wat hij wel of niet in beeld brengt en dus welke realiteit hij wel of niet mee creëert. Dat inzicht pik ik op het einde weer op, wanneer ik heb over de eigenheid van sociaalwerkonderzoek.

2 CONTEXTUALISERING VAN SOCIAAL WERK IN BELGIË

In tegenstelling tot heel wat andere beroepen is het sociaal werk bijzonder contextgevoelig. Hetgeen een verpleegkundige, psycholoog of kinesitherapeut doet, is nogal gelijkend tussen landen. Voor sociaal werk gaat dit veel minder op. De manier waarop sociaal werkers hun job invullen, de taken die sociaal werkers opnemen en de werkvelden waarin ze werken, kunnen maar goed begrepen worden als ze in hun ruimere maatschappelijke en beleidsmatige context worden geplaatst. En dan zijn er toch enkele verschilpunten tussen België/Vlaanderen en Nederland die ik graag oplicht gezien solidariteit het centrale thema uitmaakt van deze lezing.

2.1 DRIE VERSCHILPUNTEN MET NEDERLAND IN BEELD

In de eerste plaats maken we in Vlaanderen een onderscheid tussen sociaalwerkpraktijken en sociaal werk als beroepsactiviteit (De Bie, 2012). Sociaal werk is niet enkel hetgeen door beroepskrachten gebeurt, maar sociaalwerkpraktijken kunnen evenzeer door vrijwilligers en/of actieve burgers vormgegeven worden. Zij zetten zich dan samen in voor een maatschappelijke kwestie, vanuit een oriëntatie die aansluit bij de normatieve uitgangspunten van het sociaal werk. Voor mij zijn die normatieve uitgangspunten geformuleerd in de globale definitie van sociaal werk: mensenrechten en sociale rechtvaardigheid (IASWW, 2014). Dat zorgt voor de nodige spraakverwarring wanneer we spreken over sociaalwerkpraktijken: wie zien we nu precies als sociaal werkers? Het verschilpunt is natuurlijk dat heel wat professionals een publiek mandaat hebben om met bepaalde maatschappelijke kwesties aan de slag te gaan. Maar ook wanneer we het specifiek hebben over de sociaal werker als professional in het werkveld, dan wordt in heel wat sectoren eerder een competentiegerichte benadering dan een diplomagerichte gehanteerd. Dit betekent dat de toegang tot het beroep niet voorbehouden is voor personen met een specifiek diploma. Gegeven deze vaststelling is een beroepsvereniging dan ook een weinig haalbare kaart. Het recent verschenen boek over professionalisering van het sociaal werk in Vlaanderen en Nederland brengt mooi die verschillen in beeld, ook wat betreft de rol van de beroepsvereniging (Van Pelt et al, 2020).

Een tweede verschilpunt betreft de veel grotere diversiteit van werkvelden waarin beroepskrachten in Vlaanderen opereren. Ze allemaal opsommen is bijna een onmogelijke opdracht. Er zijn natuurlijk de klassieke welzijnsdiensten op de eerste lijn, met een bijzondere vermelding van het OCMW (Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn). Dit is een gemeentelijke dienst dat als wettelijke opdracht heeft om het recht van eenieder op een menswaardig bestaan te garanderen. Opvallend is bovendien de uitdrukkelijke wettelijke erkenning van het maatschappelijk werk. De wet schrijft voor dat het sociaal onderzoek door de meest aangepaste methoden van het maatschappelijk werk dient te gebeuren. Het OCMW is ook verantwoordelijk voor de toekenning van de sociale bijstand en is dus ook een uitvoeringsinstantie van de sociale zekerheid. Maar Vlaanderen kent ook een veelheid aan sociaal-culturele organisaties en bewegingen, heeft een sterk uitgebouwd jeugdwerk, regionale instituten voor samenlevingsopbouw. Heel wat sociaal werkers werken in de zorg, de sociale economie, doen aan arbeidsmarkttrajectbegeleiding of begeleiden nieuwkomers in

Vlaanderen (via zogenaamde inburgeringstrajecten). Andere sociaal werkers dragen bij aan de emancipatie van groepen wiens stem genegeerd wordt in het maatschappelijk debat, zoals verenigingen waar armen het woord nemen, En dan zijn er nog de personeelswerkers die (voorlopig) nog steeds deel uitmaken van het sociaal werk. Die veelheid aan werkvelden zorgt er al eens voor dat de gemeenschappelijke stam van die sociaal werkers buiten beeld blijft en dat de eigenheid van de specifieke tak wordt belicht

Een derde verschilpunt is de stevige relatie tussen het sociaal werk en het middenveld. Het middenveld zijn burgers die zich organiseren rond een gedeelde maatschappelijke missie en van daaruit drie taken opnemen: (1) dienstverlening opzetten, (2) maatschappelijke of politieke verandering nastreven, (3) gemeenschapsvormend werken. Ze zijn niet ontstaan als overheidsinitiatief en ze streven geen winst na, maar ze worden vaak wel gefinancierd door de overheid om bepaalde publieke taken uit te voeren en hebben soms ook commerciële inkomsten (Laoukili et al, 2019). Heel wat organisaties waarin sociaal werkers opereren zijn middenveldorganisaties, ook al zetten niet in dezelfde mate in op de verschillende opdrachten. Het middenveld geeft wel aan sterk onder druk te staan, mede omdat de overheid haar meer en meer als uitvoerder beschouwt en haar minder autonomie geeft. Het sociaal werk heeft in Vlaanderen altijd mogen rekenen op een veelheid van middenveldorganisaties die het dan eens opnam voor het sociaal werk, en dan eens uitdaagde. Maar die dynamiek tussen beide heeft er mede voor gezorgd dat het sociaal werk in een veelheid van werkvelden aanwezig is en dat er een voortdurend kritisch debat is over de rol van sociaal werkers en vooral over het behoud van de autonomie van de sociaal werker.

In feite betekent dit ook dat sociaal werkers drie rollen opnemen. In de eerste plaats zijn ze uitvoerder van de verzorgingsstaat en vormen ze de link tussen burger en staat. Maar tegelijkertijd dagen ze de verzorgingsstaat uit, identificeren ze maatschappelijke noden wijzen de overheid op hun publieke verantwoordelijkheid om een antwoord te bieden op deze noden. En heel wat sociaal werkers hebben ook vaak niet gewacht op de overheid om nieuwe initiatieven op te zetten, als het ware naast de verzorgingsstaat, vaak in samenwerking met vrijwilligers en actieve burgers die samen op nieuwe noden willen inspelen. Zo ontstonden in de jaren zeventig nieuwe vormen van hulpverlening zoals vluchthuizen, maar ook op dit moment werken deze drie partijen samen aan bijvoorbeeld de integratie van nieuwkomers of

de nachtopvang van personen met een precair verblijfsstatuut. Om de relatie tussen sociaal werk en solidariteit te vatten, is het belangrijk om die verschillende rollen scherp in beeld te hebben.

3 SOCIAAL WERK EN SOLIDARITEIT GEDUID

3.1 SOLIDARITEIT GEDUID

Solidariteit is een term die veelvuldig in de mond genomen worden. Vaak gaat het dan om de vraag of we al dan niet solidair zijn met bepaalde groepen in de samenleving. En ook in deze gezondheidscrisis wordt de term veelvuldig en in velerlei discussies in de mond genomen. Als burgers zich al dan niet aan de gedragsvoorschriften houden, wordt dit beschouwd als een vorm van of gebrek aan solidariteit. Maar solidariteit is tegelijkertijd een containerbegrip. Van Hoyweghen et al (2020) overschouwen de sociologische literatuur over solidariteit en identificeren vier kenmerken. Het eerste kenmerk is dat solidariteit verwijst naar een gevoel van gedeelde verantwoordelijkheid. Individuen zijn bereid om met anderen te delen op basis van een gedeeld lot of een gevoel van loyaliteit (Stjerno, 2004). Het gaat dus zowel om een attitude (bereidheid) als om een effectieve handeling. Koster en De Beer (2007) voegen hier nog aan toe dat er geen equivalentie is tussen hetgeen men geeft of bijdraagt en hetgeen men terugkrijgt. Er is dus een zekere wederkerigheid maar de grootte ervan is op voorhand niet duidelijk.

Een tweede kenmerk is dat solidariteit zowel een descriptief als een normatief begrip is. Het wordt gebruikt om bepaalde maatschappelijke fenomenen zoals vrijwilligerswerk of giften en dotaties te beschrijven, maar aan de andere kant is solidariteit ook een na te streven goed. Solidariteit is ook een moreel goed dat per definitie waardevol en zinvol is.

Een derde kenmerk is dat solidariteit zich kan afspelen op drie niveaus: (1) op het microniveau oftewel het interpersoonlijke niveau van individuen, (2) op het niveau van groepen, (3) op het macroniveau, het niveau van de (nationale) verzorgingsstaat (waarbij eigenlijk de hele bevolking als groep wordt beschouwd). Het eerste niveau betreft dus het netwerk van individuen waarin er gedeeld kan worden. Bij het mesoniveau gaat het om groepen met een gemeenschappelijk kenmerk, bijvoorbeeld arbeiders, personen met eenzelfde land van

herkomst, de leden van een sportvereniging enz. Het macroniveau is tot nader order nog steeds het nationale niveau waarop zich de meeste voorzieningen van de verzorgingsstaat zich bevinden (ondanks de decentralisatiegolf). De Swaan (1988) stelde dat solidariteit op het macroniveau ontstond vanaf het einde van de 19de eeuw omwille van het gevoel van interdependentie maar ook een weloverwogen eigenbelang. Dus de gedeelde gevoelens kunnen een andere ontstaansgrond hebben dan louter naastenliefde en bezorgdheid om de ander. De verzorgingsstaat ontstond mede omdat de sociale problemen van de zogenaamde 'onderklasse' de hele samenleving dreigden in gevaar te brengen. Ook betalen van bijdragen aan die verzorgingsstaat wordt gedaan vanuit de overtuiging dat er een return hiervoor is ('gevoel van wederkerigheid').

Een vierde kenmerk dat vaak over het hoofd wordt gezien, is dat er altijd sprake is van insiders en outsiders, van diegenen die wel en die niet tot de groep behoren van diegenen en dus ook van diegenen die wel en geen aanspraak kunnen maken hetgeen gedeeld wordt. Solidariteitspraktijken sluiten dus per definitie in, maar ook uit. In- en uitsluiting doen zich voor op groepsniveau, wanneer bijvoorbeeld nieuwe bewoners zich in een buurt vestigen en maar moeilijk toegang krijgen tot het bestaande informele buurtnetwerk. Solidariteit houdt dus voortdurend de valkuil in om het onderscheid tussen wij en zij, tussen de ingroup en de outsiders te vergroten (Van Leeuwen, 2014; Sennett, 2013).

3.2 KOUDE, GEÏNSTITUTIONALISEERDE EN WARME, INFORMELE SOLIDARITEIT

Vormen van geven en delen bevinden zich dus op verschillende niveaus. In de literatuur wordt solidariteit op het niveau van de verzorgingsstaat ook wel omschreven als 'koude' solidariteit (Koster & De Beer, 2007), als 'passieve' solidariteit (Trappenburg, 2009) of als 'geïstitutionaliseerde' solidariteit (Oosterlynck, 2015). Die meer 'afstandelijke' solidariteit wordt dan afgezet tegen meer 'warme', 'actieve' en 'informele' solidariteitspraktijken. Deze labelling is niet zonder gevolgen. De verzorgingsstaat zou koud, zijn terwijl de andere vormen warm zijn.

Heel wat organisaties waarin sociaal werkers opereren zijn non-profit organisaties die enerzijds ontstaan zijn uit en aangestuurd worden door burgers maar anderzijds ook sterk

gefinancierd en gereguleerd worden door de overheid. Deze middenveldorganisaties bieden heel wat verschillende vormen van dienstverlening aan, maar zijn zeker de laatste 20 jaren een meer bedrijfsmatige aanpak gaan hanteren en veel van deze organisaties worden door de overheid erkend en gefinancierd. In dat opzicht maken ze nu ook deel uit van de geïstitutionaliseerde solidariteit of zijn ze verstatelijk (Schuyt, 1991).

In alle arrangementen en voorzieningen van de verzorgingsstaat wordt vastgelegd wie wel en wie niet toegang heeft, oftewel wie de insiders en outsiders zijn. De grootschalige migratiegolven vanaf de jaren '90 hebben het debat over burgerschap en sociale rechten op scherp gezet. Maar ook de politieke keuze om een grotere conditionaliteit te installeren in allerlei sociale voorzieningen ('voor wat, hoort wat') zorgt ook voor processen van in- en vooral uitsluiting (Dwyer, 2019). Turner (2016) spreekt over 'denizens' om te wijzen op de twee manieren waarop burgerschap wordt uitgehold. Ten eerste zijn er de toenemende groep van burgers die sociale rechten verliezen, omdat ze niet voldoen aan de eisen die worden gesteld, omdat ze niet het juiste gedrag vertonen of omdat omwille van besparingen de toegangscriteria verstrengd zijn (bv. de mate van zelfredzaamheid) (Van Oorschot & Clasen, 2007). Het tweede type 'denizens' zijn diegenen die mogelijk nooit volledige sociale rechten zullen hebben, net omdat ze gemigreerd zijn en als gevolg hiervan een bijzonder precair statuut hebben. Waar sociaal werkers in het verleden vooral de opdracht hadden om burgers in te sluiten in de bestaande arrangementen en sociale rechten toe te kennen, worden ze nu meer en meer geconfronteerd met 'denizens' die hun rechten verloren hebben of die mogelijk nooit volledig toegang zullen krijgen. De bestaande praktijk van rechten verkennen en toegang verzekeren zijn in die situaties niet langer bruikbaar.

Ook in Nederland woedt het debat over de verhouding tussen individu en overheid, tussen eigen verantwoordelijkheid en publieke verantwoordelijkheid. Kampen et al (2013) vatten de Nederlandse evolutie naar de participatiesamenleving als de verschuiving van 'sociaal burgerschap' naar 'affectief burgerschap'. Sociaal burgerschap verwijst naar civiele, politieke en sociale rechten. Burger zijn geeft je recht op collectieve voorzieningen en regelingen om een menswaardig bestaan te leiden, oftewel op geïstitutionaliseerde vormen van solidariteit. Affectief burgerschap betekent dat de overheid benadrukt dat burgers voor zichzelf en voor anderen moeten zorgen. De focus ligt op de intieme relaties en niet meer op collectieve

voorzieningen. Solidariteit wordt binnen deze logica niet beschouwd als een collectief herverdelingsmechanisme georganiseerd via overheidsinterventies, maar als een gunst die individuen aan mekaar moeten verlenen. Opvallend is ook dat de invulling van autonomie verschuift. In geval van sociaal burgerschap worden er collectieve voorzieningen uitgebouwd die personen als het ware bevrijden van familie, buurt. De overheid maakt als het ware autonomie mogelijk. In het geval van affectief burgerschap betekent autonomie net dat men autonoom is van de overheid en dat men zelf in oplossingen voorziet. Bredewold et al (2018) benadrukken dat het niet om een of/of-, maar eerder om een en/en-situatie gaat, waarbij affectief burgerschap aan terrein wint.

In de ruimte tussen het microniveau en de geïnstitutionaliseerde solidariteit op het niveau van de verzorgingsstaat lijkt er zich een nieuwe golf van zulke initiatieven te ontwikkelen (SCP, 2014; Noy & Holemans, 2015; Martinelli et al, 2017), maar hoe moeten we dit nu begrijpen? Gaat het hier om burgerinitiatieven, om filantropie, paternalisme of om liefdadigheid?

Afhankelijk van de manier waarop we erover spreken, komen andere aspecten in beeld. Zo zijn er burgers die niet (langer) wachten op de overheid en zelf inspelen op een maatschappelijke nood (SCP, 2014). Die overheid zou traag en bureaucratisch zijn en daarom nemen ze het heft in eigen handen. Ook vullen ze noden in die niet (meer) door overheid worden gelenigd. Zo is er het voorbeeld van de buurtcomités in Vlaanderen die zich inzetten voor de integratie van nieuwkomers en het Burgerplatform in Brussel die nachtopvang voorziet voor migranten die in de Brusselse straten verblijven. Zulke initiatieven kunnen ook als een vorm van protest en verzet beschouwd worden, omdat ze de beperkingen van de geïnstitutionaliseerde solidariteit in beeld brengen. En informele solidariteit kan ook het draagvlak voor geïnstitutionaliseerde solidariteit doen toenemen, net omdat burgers geconfronteerd worden met niet-gevulde noden en overtuigd geraken dat meer herverdeling via geïnstitutionaliseerde solidariteit nodig is.

Uit een bevraging van 364 burgerinitiatieven door Plovie (2018) blijkt dat voor deelnemers een heel concrete kwestie die hen raakt, aan de basis ligt van hun engagement. Ze merken bijvoorbeeld dat mensen in armoede onvoldoende financiële middelen hebben en starten daarom met voedselbedeling, een uitleendienst voor fietsen of een het verzamelen van schoolmateriaal. De kwesties waarvoor burgerinitiatieven zich inzetten zijn divers, maar de

toppers zijn leefbaarheid in de buurt, armoede en sociale uitsluiting, ecologie en duurzaamheid.

Villadsen (2007) en Kessl (2019) zijn kritischer. Villadsen spreekt van een nieuwe golf van 'neofilantropie' en Kessl van de 'charity economy'. Kessl wijst op twee zwaktes van deze initiatieven. De toegang tot deze vormen van dienstverlening is niet wettelijk gegarandeerd en de dienstverlener kan op elk moment zelf beslissen wanneer de hulp stopt. Met andere woorden, in dit soort solidariteitspraktijken op mesoniveau is er geen publiek debat over (1) wie toegang heeft tot deze diensten en (2) over wat kwaliteitsvolle dienstverlening inhoudt. Bovendien moeten ze geen publieke verantwoording afleggen over wat ze doen. Dienstverlening in het kader van de verzorgingsstaat moet wel aan die kenmerken voldoen. Er is altijd een vorm van publiek debat over toegang en kwaliteit. En diensten moeten verantwoording aan de financierende overheid over hoe ze publieke middelen inzetten om hun opdrachten te realiseren. Net door de manier waarop ze ontstaan en werken, kunnen burgerinitiatieven aan dit publiek debat verzaken en in de luwte werken. Maar dat betekent ook dat zij zelf beslissen wie toegang heeft en wat zij als kwaliteitsvolle hulp zien. Gatenio Gabel (2015) gaat nog een stap verder en zet een liefdadigheidsbenadering af tegen een rechtenbenadering en stelt dat bij liefdadigheid het accent eerder ligt op de donor of diegene die hulp verleent dan diegene die hulp krijgt ('de gift die vooral de gever een goed gevoel geeft'). En ze zouden volgens Gatenio Gabel vooral aan symptoombestrijding doen zonder de structurele oorzaken van menselijk leed aan te pakken.

Schrooten et al (2019) daarentegen spreken van 'sociaal schaduwwerk'. Sociaal schaduwwerk herbergt de vaak ongeziene en onzichtbare sociaalwerkpraktijken van informele actoren die geen deel uitmaken van de formele sociale kaart. Ze opereren letterlijk in de schaduw, omdat ze weinig zichtbaar zijn, maar ook omdat zij zich richten op die groepen die in de schaduw blijven omdat ze door de mazen van de Belgische verzorgingsstaat vallen. Net die interpersoonlijke en groepsgebonden vormen van solidariteit, al dan niet in een georganiseerd kader van verenigingen en organisaties is net nodig, omdat de door de overheid gefinancierde en erkende diensten net deze groepen onvoldoende bereiken. Er is ook maatschappelijk minder draagvlak voor sociale interventies die zich op deze groepen richten, omwille van een sterk toegenomen 'welfare chauvenism' in de ruimere bevolking. Dit laatste

verwijst naar de idee dat sociale voorzieningen vooral moeten toegekend worden aan de 'eigen bevolking' (Bonal & Zollinger, 2018). Gezien sociale organisaties altijd in een maatschappelijke en politieke context opereren, betekent dit dat zij door bepaalde politieke actoren kritisch bevestigd worden waarom ze zich net inzetten voor die doelgroepen, terwijl er ook heel wat 'autochtone' kwetsbare burgers zijn die geen hulp krijgen of niet bereikt worden.

3.3 SOCIAAL WERK EN SOLIDARITEIT : IT'S COMPLICATED

In deze paragraaf analyseer ik hoe het sociaal werk zich verhoudt en kan verhouden tot solidariteit als een meerlagige praktijk. Sociaal werkers zijn per definitie diegenen die de interface vormen tussen de burger en de geïnstitutionaliseerde solidariteit. Maar vanuit die positie worden ze ook maar al te vaak geconfronteerd met de beperkingen van die 'koude solidariteit'. Soms lijkt het wel dat die geïnstitutionaliseerde solidariteit een zombie-categorie is geworden (Beck & Beck-Gernsheim 2002), levend gehouden om de groeiende fictie van de traditionele verzorgingsstaat levend te houden? In zeer scherpe bewoordingen wijzen Beck & Beck-Gernsheim op de groter worden gaten in het sociale vangnet, of beter, kunnen we nog van een vangnet spreken als een belangrijke groep van burgers hier geen gebruik van kan maken? En vaak is het net deze groep waarmee sociaal werkers aan de slag gaan. De actuele verzorgingsstaat sluit dus niet alleen burgers in, maar sluit evenzeer uit. Trappenburg et al (2020) zijn scherp over de wijze waarop de Nederlandse sociaal werkers zich verhouden tot de participatiesamenleving, waarvan ze de verwachtingen niet realistisch vinden maar tegelijkertijd (te) weinig de handschoen opnemen om daartegen in te gaan. Bredewold et al (2018) wijzen op de veelheid van strategieën die sociaal werkers inzetten om met die verwachtingen om te gaan, variërend van lippendienst aan het beleid tot blijven doen wat nodig is, met alle vormen van (stil) verzet die daarbij horen. In dat opzicht is de groei van nieuwe vormen van informele solidariteit ook een indicatie van het falen van de geïnstitutionaliseerde solidariteit. En het feit dat sociaal werkers ze, vaak achter de schermen, mee uitbouwen, kan tevens beschouwd worden als een vorm van verzet.

Naast de bijzondere rol van sociaal werkers in de geïnstitutionaliseerde solidariteit, zien we ze ook in informele vormen van solidariteit. Er is altijd een wat ik dialectische relatie noem, tussen informele vormen van solidariteit en geïnstitutionaliseerde solidariteit. Hiermee

bedoel ik dat net tussen die verschillende solidariteitspraktijken een voortdurende interactie is, waardoor van onderuit nieuwe initiatieven en praktijken ontstaan en waardoor ook nieuwe vormen van geïnstitutionaliseerde solidariteit erkend en gefinancierd worden. Heel wat organisaties waarin sociaal werkers werken, zijn ooit als kleinschalig initiatief ontstaan, maar door een professionalisering en fusionering zijn ze nu uitgegroeid tot grote instellingen en diensten en die schaal zorgt ervoor dat ze meer opschuiven in de richting van een bedrijfsmatige aanpak. Die interactie tussen informele en geïnstitutionaliseerde solidariteit gebeurt op allerlei manieren, door bijvoorbeeld een studiedag, een nieuw boek of onderzoek, een kortstondige ontmoeting op de werkvloer, een sociaal werker die via een cliënt nieuwe interpersoonlijke of groepsgebonden solidariteit leert kennen... In de vorige paragraaf trok ik de verschillende vormen van solidariteit uit mekaar, maar in realiteit beïnvloeden ze mekaar, rechtstreeks en onrechtstreeks.

Naast die wederzijdse beïnvloeding zijn ook de grenzen tussen de verschillende vormen van solidariteit vaag. Formele welzijnsorganisaties zetten samenwerkingen op met informele solidariteitspraktijken, zoeken naar manieren om hun middelen aan te vullen en zetten zelf solidariteitsacties op, gaan buurtgericht werken om de samenhang en de interpersoonlijke solidariteit te versterken of zetten methodieken in om sociale netwerken te activeren. En dit laatste is verre van nieuw. Richmond (1915) benadrukte al in haar baanbrekend werk 'Social Diagnosis' dat sociaal werkers alle krachten in de omgeving van de cliënt moet benutten én activeren. Maar ook steden en gemeenten zetten een samenwerking op met zulke initiatieven. Vooral in de voedselbedeling ontstaan zulke vormen van samenwerking. Een groeiend aantal OCMW's in België sturen hun cliënten door naar de voedselbank. Veel voedselbanken gebruiken de criteria van de OCMW's om te bepalen wie al dan niet geholpen kan worden (Cantillon, 2019). Het gaat hier dus om wat ik 'hybride solidariteitspraktijken' wil noemen, omdat de grenzen tussen de niveaus vervagen. Dagen ze de overheid uit om de geïnstitutionaliseerde solidariteitsarrangementen in vraag te stellen of maakt de overheid net handig van hen gebruik zonder dat ze zelf verantwoordelijkheid moeten opnemen?

Sociaal werkers bevinden zich daarom vaak op het snijpunt van informele initiatieven en publiek gefinancierde maatschappelijke dienstverlening. En zeker in de jaren '70 maar ook nu weer in de huidige golf van informele solidariteit zijn er heel wat professionele sociaal werkers

die als vrijwilliger meedraaien in interpersoonlijke en groepsgebonden vormen van solidariteit. Ik deed hierover geen systematisch onderzoek, maar uit de gesprekken die ik met hen voerde en de getuigenissen die ik hierover hoorde op studiedagen leer ik dat ze meedraaien in die informele solidariteitspraktijken, omdat ze minder bureaucratisch zouden zijn, meer handelingsruimte geven en meer zouden toelaten om 'echte', empathische relatie op te bouwen met kwetsbare burgers. Plovie (2018), die een veelheid van Vlaamse burgerinitiatieven onderzocht, wijst op de 'onzichtbare' professionals in heel wat burgerinitiatieven. Ambtenaren en beleidsmakers lanceren projectoproepen. Professionals uit het sociaal-cultureel werk en opbouwwerk creëren ruimte om te experimenteren. Ze zorgen voor inspiratie en verbinding. Maar de aanwezigheid van die professional is toch vooral onzichtbaar. Burgers melden in de interviews weinig over die professionals.

3.4 HET REFERENTIEKADER VAN SOCIAAL WERKERS

Maar nog belangrijker, de relatie tussen koude, geïnstitutionaliseerde en warme, informele solidariteit stelt ook de positie van het sociaal werk op scherp, of beter het referentiekader van waaruit sociaal werkers opereren. De globale definitie van sociaal werk omschrijft mensenrechten en sociale rechtvaardigheid als moreel kompas voor het sociaal werk (IASSW, 2014). Ook in Vlaanderen onderschrijven we die mensenrechtenbenadering, zoals bleek uit de eerste Sociaalwerkconferentie in 2018 (Vandekinderen et al, 2018). En in Nederland loopt ook al een tijdje een gelijkaardig debat over de rol van mensenrechten in het sociaal werk. Maar pretenderen dat sociaal werk een mensenrechtenbenadering hanteert, betekent nog niet dat dit zich ook vertaalt in concrete handelingskaders voor sociaal werkers. Met de Vlaamse Sociaalwerkconferentie hebben we een poging ondernomen om op basis van de input van praktijkwerkers die mensenrechtenbenadering concreter te maken. Vandekinderen et al (2019) wijzen op de dubbele functie van mensenrechten: (1) de waarborgfunctie van mensenrechten en (2) de sociaal-politieke functie. De waarborgfunctie betekent dat sociaal werkers de toegang tot rechten realiseren, vaak op het niveau van een individu of een specifieke groep. Mensenrechten vormen dan een toetsingscriterium ('zijn ze al dan niet gerealiseerd'). Een typisch voorbeeld is het niet-gebruik van rechten dat een weerbarstig probleem is (Van Oorschot, 1994; Van Mechelen & Vanderheyden, 2017). Het inzetten op

proactieve en outreachende rechtenverkenning is één van de praktijken die sociaal werkers inzetten om het niet-gebruik in te dijken (Boots et al, 2020).

De sociaal-politieke functie beschouwen mensenrechten als streefdoel. Mensenrechten dwingen ons om na te denken over de samenleving en over welke structurele bestaansvoorwaarden en hulpbronnen voorhanden moeten zijn opdat de samenleving minder ongelijkheid en meer rechtvaardigheid produceert. Vertrekkende vanuit die sociaal-politieke functie wordt de spanning tussen rechten zoals ze gedefinieerd zijn binnen de verzorgingsstaat en mensenrechten scherp gesteld. Die spanning is inherent aan de verhouding tussen beide (Turner,2015). Vandaar ook dat we in Vlaanderen politiserend werken ook beschouwen als één van de krachtlijnen van sterk sociaal werk. Politiserend werken betekent dat sociaal werkers van zogenaamde individuele, persoonlijke problemen van mensen publieke kwesties maken, het publiek debat hierover op gang brengen en, vaak samen met de betrokken personen, de eis te uiten dat die kwesties een collectieve oplossing vereisen. Dat politiserend werken kan op velerlei manieren (Vandekinderen et al, 2018): in dialoog gaan met beleid op basis van hun ervaringen in de dagelijkse praktijk, vorming geven aan andere maatschappelijke actoren over maatschappelijke kwesties, het organiseren van een dialoog tussen beleidsactoren en groepen in kwetsbare situaties, nieuwe innovatieve praktijken organiseren die de bestaande orde uitdagen, vanuit een democratisch perspectief burgers in gesprek laten gaan over publieke kwesties, en ook door sociale actie om ongelijkheden aan te klagen. Wat betreft de relatie tussen warme solidariteit en het sociaal werk is voor mij daarom ook de essentiële vraag of en in welke mate informele vormen van solidariteit politiserend (kunnen) werken en op welke manier ze bijdragen aan de realisatie van mensenrechten en sociale rechtvaardigheid.

4 SOCIAAL WERK IN DE COVID19-CRISIS IN VLAANDEREN

De Covid19-crisis heeft de term 'solidariteit' weer binnengebracht in het publieke leven. Dan eens wordt ons gevraagd solidair te zijn met de meest kwetsbaren, met de zorgverleners en dat kunnen we best doen door de regels na te leven. Ook al de solidariteitsacties tussen burgers in de eerste lockdown worden geprezen. Mensen gingen voor mekaar boodschappen doen of maakten maaltijden. Anderen namen dan weer een maatschappelijk engagement op

door vrijwilligerswerk te doen. Er werden acties opgezet om oude computers in te zamelen zodat leerlingen thuis les konden volgen. Allerlei digitale platforms werden opgezet om vraag en aanbod met mekaar in contact te brengen (Mos, 2020). De samenleving sloeg zichzelf als het waren op haar eigen borst en toonde hoe solidair ze wel niet is. Tegelijkertijd doken al heel snel allerlei signalen op dat deze crisis bestaande ongelijkheden versterkte en nieuwe ongelijkheden deed ontstaan. In deze paragraaf bekijk ik hoe sociaal werkers reageerden op de crisis en wat ons dat leert over de relatie tussen informele en geïnstitutionaliseerde solidariteit. Ik baseer me hiervoor op de bijdragen die op Sociaal.net hierover verschenen en op de online groepsgesprekken die ik in het kader van Sterk Sociaal Werk met praktijkwerkers voerde. Ik pretendeer absoluut niet dat dit een volledig en gesystematiseerd overzicht is, maar de geselecteerde voorbeelden laten me toe om over de specifieke positie van sociaal werkers te wijzen².

4.1 VAN INZETTEN OP NOODHULP EN INFORMELE SOLIDARITEIT

Nadat de lockdown werd opgelegd, moest snel beslist worden welke diensten essentieel zijn. Heel wat sociaal werkers schakelden naar een digitale of telefonische manier van werken. Sociaal werkers van de mutualiteiten (de Vlaamse zorgverzekeraars) draaiden mee in de frontlinie van de crisis. In de schakelzorgcentra, een soort van beddenhuis om de ziekenhuiscapaciteit niet te overbelasten. Sociaal werkers brachten hun kennis van de sociale kaart in en hadden bijzondere aandacht voor de thuissituatie, voor de mogelijke overbelasting van mantelzorgers en voor het inschakelen van interpersoonlijke vormen van ondersteuning en solidariteit. Maar ook heel wat diensten bleven de straat op gaan. Straathoekwerkers, jeugdwerkers, opbouwwerkers gingen op zoek naar de meest kwetsbare groepen en trachten een beeld te krijgen op de nieuwe noden die ontstonden als gevolg van de crisis. Dat leidde tegelijkertijd tot spanningen en zelfs conflicten tussen diegenen die op straat bleven en diegenen die (noodgedwongen) vanuit bureau moesten werken.

Zelf werkte ik mee aan een bevraging van de Vlaamse OCMW's. Al snel bleek dat de vraag naar financiële hulp toenam (De Wilde et al, 2020). De toegenomen vraag situeerde zich vooral rond voedselhulp, voorschotten op andere uitkeringen (zoals tijdelijke

² Voor nog meer voorbeelden, zie ook de website van SAM vzw, <https://www.samvzw.be/nieuws/kwetsbare-mensen-bereiken-tijden-van-corona>

werkloosheidsuitkeringen), problemen die verband houden met eenzaamheid, moeilijk te betalen rekeningen en schulden. Het ging in de eerste fase van de crisis voor een groot deel om nieuwe cliënten die voorheen niet bekend waren bij het OCMW, onder meer cliënten die door de COVID-maatregelen (tijdelijk) werkloos waren geworden. Opvallend is hier de versterkte samenwerking met de voedselbanken die vaststelden dat hun wachtrijen langer werden. Of anders uitgedrukt, het OCMW als typevoorbeeld van geïnstitutionaliseerde solidariteit en gegrond in een rechtenbenadering koos ervoor om cliënten toe te leiden naar informele solidariteitspraktijken. Of om het in de woorden van Kessler te zeggen, de liefdadigheidseconomie draaide op volle toeren.

APSMO, het Antwerps Platform voor Sociale Middenveldorganisaties organiseerde in het voorjaar een bevraging van het werkveld (Raeymaeckers et al, 2020). Hieruit bleek dat er heel snel nieuwe netwerken ontstonden van diensten om samen het hoofd te bieden aan de complexe situatie. Er werd een nieuwe Corona-proof dagcentrum voor daklozen geopend. Een werking voor straatbewoners verhuisde naar een kerk. Een sociale kruidenier werkte samen met moslimorganisatie om gratis maaltijden ter beschikking te stellen. Opbouwwerkers gingen op straat en aan huisdeuren in verschillende talen informatie verstrekken. Ze werkten niet enkel met flyers en posters maar ook met audio-opnames zodat ze ook mensen bereiken die weinig leesvaardig zijn. Opvallend uit al die voorbeelden is de grote creativiteit, maar ook de manier waarop er netwerken worden gevormd tussen diensten, maar ook met wat we eerder groepsgebonden of informele solidariteit noemden.

In Gent werd er een solidariteitsfonds opgericht door een aantal middenveldorganisaties en burgerinitiatieven. Het gaat hier om een bijzondere mix van vrijwilligersinitiatieven (waarin ook professionele sociaal werkers als vrijwilligers meedraaien). Al deze werkingen stelden grote noden vast op het terrein, vooral bij die groepen ('denizens' in de termen van Turner) die niet of nauwelijks sociale rechten hebben of die hun rechten verloren hebben, zoals daklozen, mensen op de vlucht, Oost-Europese arbeidsmigranten. Met het ingezamelde middelen werden allerlei vormen van materiële dienstverlening opgezet (voedselhulp, tweedehandskleding, verzorgingsproducten, speelgoed, enz...). Begin juni had het fonds al meer dan 100.000 verzameld. Maar daar stopte het niet. Het fonds zette ook politieke druk op de Stad Gent en ondertussen maakt de stad ook middelen vrij om de werking te versterken.

De werking van het solidariteitsfonds blijft dus niet beperkt tot noodhulp en contact maken met de meest kwetsbaren, maar heeft als expliciet doel om de ervaringen die ze opdoen in de materiële hulpverlening te brengen tot op de beleidstafel van de Stad Gent. Was het niet Kamphuis (1963) die stelde dat de sociaal werker zijn nuttigheidswaarde moet bewijzen aan de cliënt en dat materiële hulpverlening daar erg goed toe bijdraagt?

In Limburg organiseerde het buurtopbouwwerk heel snel online meetings om samen te bespreken hoe sociaal werkers het best met de crisis konden omgaan. Er was een grote overeenstemming dat deze crisis een immense impact heeft op het werk van sociaal werkers. Sociaal werkers willen nabij zijn, in de leefwereld van burgers. Ze willen verbindend werken, tussen burgers, in buurten maar ook verbinding maken met maatschappelijke instellingen. Maar net de omstandigheden van de eerste lockdown bemoeilijkten dit. Tegelijkertijd werd ook hier bevestigd dat deze crisis een katalysator is van nieuwe vormen van solidariteit die van onderuit groeien, geïnitieerd door burgers, sociaal werkers, vrijwilligers en lokale besturen. Ook bleek dat de nieuwe praktijken die ontstonden, het gevolg waren van nieuwe, ongewone samenwerkingen. In de eerste lockdown kon opvallend meer dan voor de crisis.

Plovie en Heylen (2020) lanceerden eind april een online bevraging om een beter zicht te krijgen op nieuwe vormen van buurtzorg, de spontane hulp en ondersteuning die burens elkaar bieden in de eerste lockdown. Het geeft ook een goed zicht op hoe de interpersoonlijke solidariteit werkt in crisistijd. 2057 volwassenen namen deel aan de bevraging. Uit de resultaten blijkt dat burens vooral een luisterend oor bieden (39 procent) en een oogje in het zeil houden (33 procent). Eén op vier doet boodschappen. Vaak zijn deze ondersteuningsvormen wederkerig (23 procent). 40% geeft aan burens te helpen maar zelf geen hulp te ontvangen, 4 procent zit enkel in de ontvangende positie en 33 procent heeft geen ervaring met burenhulp. Mensen zetten zich vooral in voor naasten waarmee ze al verbonden zijn: hun familie (53 procent), burens waarmee ze een goeie band hebben (43 procent) en vrienden en kennissen (41 procent). 'Iedereen in de straat of de buurt' (18 procent) of 'burens met een kwetsbaar profiel' (33 procent) worden minder vaak geholpen. Opvallend is ook dat net hoger geschoolden meer burenhulp ontvangen. Het zijn dus vooral eerder de sterke bewoners die burenhulp geven en ontvangen en het gaat eerder om vormen van 'bonding' dan van 'bridging' sociaal kapitaal.

Hubar (2020), zelf sociaal werker in een wijkgezondheidscentrum in Leuven, riep in de crisis op om in te zetten op interpersoonlijke solidariteit én om interpersoonlijke vormen van solidariteit te herverdelen. Volgens haar is de opdracht van het sociaal werk om samen met elke kwetsbare burger jong of oud, een sociaal netwerk uit te bouwen van minstens vier mensen: “Laten we mantelzorgers, familie, burens en vrienden mobiliseren. En waarom ook niet zorgverleners, studenten en andere vrijwilligers?” Ze getuigde ook over haar ervaringen met Leuven Helpt, een online platform dat in de crisis was opgericht om interpersoonlijke solidariteit te organiseren. In een mum van tijd registreerden zich 2500 vrijwilligers. Buurtwerkers matchen de vrijwilligers met de zorgvragers. Eerstelijnswerkers leggen lijsten aan om mensen telefonisch te bereiken en houden zo vinger aan de pols. Kwetsbare mensen stellen immers zelf hun vraag niet. Maar tegelijkertijd zocht ze ook naar manieren hoe kwetsbare burgers zich ook zelf konden engageren. Zo werden de rollen omgedraaid. Net die ‘kleine’ acties hadden een immense impact op hun zelfbeeld. Uit deze getuigenis blijkt enerzijds het belang van sociaal werkers om vormen van informele solidariteit aan te wakkeren en anderzijds dat sociaal werkers ervoor zorgden dat er die informele solidariteit herverdeeld werd. Het zijn dus sociaal werkers die een antwoord bieden op de sociale hoogsensitiviteit van digitale platforms (Mos, 2020).

4.2 NAAR PUBLIEKE KWESTIES EN POLITISEREND WERKEN

Snel schakelden organisaties van noodoplossingen naar politiserend werken. Uit De Marge, het Vlaams steunpunt voor jeugdbeleid en jeugdwerk met kinderen en jongeren in een maatschappelijk kwetsbare situatie zette samen met jeugdwerkers een enquête op, waarmee ze maar liefst 2412 kinderen en jongeren uit 35 steden en gemeenten bereikten. Vier op vijf kinderen en jongeren in maatschappelijk kwetsbare situaties heeft problemen met preteaching en huiswerk. Drie op vier heeft te weinig ruimte thuis. Meer dan de helft durft het huis niet uit, uit angst om het coronavirus op te lopen of uit angst om een boete van 250 euro te krijgen. De realiteit achter de cijfers werd met een heleboel getuigenissen en verhalen van jongeren levendig gemaakt. Het rapport kreeg veel aandacht in de media. Enkele jongeren werden ook uitgenodigd in het Vlaams Parlement om te getuigen³. Verhalen en signalen van kinderen en jongeren in een maatschappelijk kwetsbare positie kwamen op die manier

³ <https://www.facebook.com/uit.demarge/videos/2779832815630541>

rechtstreeks vanuit de leefwereld op de tafel van beleidsmakers en daagden hen uit om een kindperspectief te hanteren bij het nemen van beleidsmaatregelen.

Op vraag van middenveldorganisaties installeerden de federale en Vlaamse Regering taskforces die beleidsmaatregelen moesten nemen in het belang van kinderen, jongeren en kwetsbare gezinnen. Het Interfederaal Centrum ter Bestrijding van Armoede en Bestaansongelijkheid kreeg van beide overheden de opdracht om ervaringskennis en professionele expertise van middenveldorganisaties en koepelorganisaties van diensten en voorzieningen samen te brengen en ook om beleidsmaatregelen voor te stellen. Heel snel stelden deze organisaties beleidsmaatregelen voorgesteld die waren gebaseerd op de ervaringen van sociaal werkers op het terrein en op basis van de ervaringen van kwetsbare groepen zelf. Opnieuw werden van persoonlijke problemen publieke kwesties gemaakt. Het installeren van deze taskforce betekende ook dat de Vlaamse overheid de politiserende rol van het sociaal werk (her)bevestigde. Natuurlijk betekent dit niet dat alle beleidsmaatregelen werden opgepikt door de overheid, maar het hield de beleidsaandacht voor de meest kwetsbaren wel levendig.

5 SOCIAAL WERK ALS (ON)ZICHTBARE KRACHT IN DE FORMELE EN INFORMELE SOLIDARITEIT

Op basis van deze tekst wil ik over drie kwesties een conclusie formuleren: (1) over de verhouding tussen informele en formele solidariteit, (2) over de impact van Covid19 op die relatie, (3) over de politiserende opdracht van sociaal werkers, (4) de productieve kracht van sociaalwerkonderzoek.

5.1 INFORMELE EN FORMELE SOLIDARITEIT

Uit deze tekst blijkt een complexe, dialectische relatie tussen informele en formele, geïnstitutionaliseerde solidariteitspraktijken, die mekaar dus, al dan niet rechtstreeks, beïnvloeden. Dit leidt tot allerlei hybride vormen van solidariteitspraktijken. En in de eerste fase van de Covid19-crisis is die interactie nog versterkt geworden. In die bijzondere relatie nemen sociaal werkers drie rollen op. In de eerste plaats zijn ze uitvoerder van de

verzorgingsstaat, van de geïnstitutionaliseerde solidariteit en vormen ze de link tussen burger en staat. Dit is de klassieke rol die sociaal werkers opnemen in publieke instellingen maar ook in middenveldorganisaties die gefinancierd worden om dienstverlening aan te bieden. Daarnaast identificeren ze maatschappelijke noden en dagen ze de overheid uit om een antwoord te bieden op deze noden. En ten derde hebben sociaal werkers hebben vaak niet gewacht op de overheid om nieuwe initiatieven op te zetten, als het ware naast de verzorgingsstaat, vaak in samenwerking met vrijwilligers en actieve burgers die samen op nieuwe noden willen inspelen, soms als professionals maar ook als vrijwilligers. Om de relatie tussen sociaal werk en solidariteit te vatten is het belangrijk om die verschillende rollen te onderscheiden, maar ook om ze voortdurend in beeld te brengen en te houden, anders blijft een deel van het sociaal werk buiten beeld. Tegelijkertijd wijs ik ook op de hybride vormen tussen informele en geïnstitutionaliseerde solidariteit waarin sociaal werkers, soms zichtbaar maar vaak ook onzichtbaar, interpersoonlijke solidariteit versterken en nieuwe vormen van informele solidariteitspraktijken faciliteren en ondersteunen. De laatste jaren ontstaan er nieuwe vormen van 'informele solidariteit', niet alleen omwille van 'ondernemende burgers', maar ook als gevolg van een terugtrekkende overheid en een groeiende groep van personen die geen of nauwelijks toegang hebben tot de instituties van de verzorgingsstaat.

Ook formuleert de overheid in haar zorgbeleid hoge verwachtingen over interpersoonlijke solidariteit, maar Nederlands onderzoek wijst op de onrealistische eisen die achter deze 'afgedwongen vrijwilligheid' schuilen (Bredewold et al, 2018; Boutellier & Trommel, 2018). Van sociaal werkers wordt verwacht om volop in te zetten op het versterken van sociale netwerken en informele solidariteit, maar ze worden in de dagelijkse praktijk ook uitdrukkelijk geconfronteerd met de beperkingen ervan. Dit brengt hen in een moeilijke positie en zou hen net moeten uitdagen om van de overbelasting van informele solidariteit een publieke kwestie te maken. Nog anders uitgedrukt, het afschuiven van de publieke verantwoordelijkheid naar interpersoonlijke solidariteit en caritatieve instellingen is problematisch, omdat deze praktijken zelf beslissen over in- en uitsluiting en over toegang. Dat betekent niet dat die informele solidariteitspraktijken per definitie problematisch zijn. Heel wat voorbeelden van sociaal schaduwwerk tonen dat ze in het leven van kwetsbare burgers een belangrijke rol kunnen spelen. Maar ook hier stelt zich de vraag vanuit welk referentiekader deze initiatieven werken, hoe ze georganiseerd zijn, welke kwaliteit ze nastreven en wie bepaalt wie toegang

heeft. Volgens mij is het noodzakelijk om blijvend te zoeken naar nieuwe vormen van complementariteit van de verschillende solidariteitspraktijken, naar nieuwe vormen van samenwerking, naar 'crafting communities' (Trommel et al, 2018) zoals die ook tot uiting komen in de recente crisis, niet louter om een antwoord te bieden op noden maar vooral ook om van de private noden publieke kwesties te maken. Tegelijkertijd mogen ze geen excuus zijn voor een overheid om zich terug te trekken en de gaten die in het vangnet ontstaan te laten opvullen door deze informele praktijken.

5.2 SOCIAAL WERK IN COVID19

De voorbeelden van Sociaal werk in COVID19 tonen de grote diversiteit van sociale interventies die werden ingezet, maar ook de bijzondere vormen van interactie tussen de verschillende vormen van solidariteitspraktijken. Interpersoonlijke solidariteit werd versterkt door online platforms toegankelijker te maken, allerlei spullen (laptops, speelgoed...) werden verzameld in samenwerking met verenigingen en bedrijven, om maar een paar voorbeelden te noemen. Opvallend was hoe de vijf krachtlijnen van sterk sociaal werk, zoals we die in de Sociaalwerkconferentie in 2018 geïdentificeerd hebben, tot uiting komen in hun werk: (1) generalistisch werken, (2) procesgericht werken, (3) verbindend werken, (4) fysieke en mentale nabijheid en (5) politiserend werken. Sociaal werkers brachten noden in kaart ('generalistisch werken') en zetten in op het versterken van interpersoonlijke solidariteit ('verbindend werken'). Het bereiken van kwetsbare groepen was enkel maar mogelijk, omdat laagdrempelige diensten jarenlang het 'belang van nabijheid hebben gerealiseerd in hun dagelijkse werking. Net doordat ze nabij zijn in de leefwereld konden ze kwetsbare groepen. Net die 'nabijheid' en dat 'procesgericht werken' staat al jarenlang onder druk, omdat dit volgens beleidsmakers te weinig oplevert. Dit bleek niet het geval te zijn in deze crisis integendeel. We zagen ook het ontstaan van allerlei nieuwe laagdrempelige diensten, nieuwe vormen van samenwerking, maar sociaal werkers vervulden ook een belangrijke taak in de Covidzorg op de eerste lijn ('generalistisch werken') en trachtten nieuwe vormen van vrijwillig engagement open te breken, zoals online platforms ('verbindend werken'). En al snel gingen sociaal werkers politiserend werken: signalen werden vanuit de praktijk opgepikt, maatschappelijke problemen werden in beeld gebracht, het publieke debat werd beïnvloed en beleidsmaatregelen werden voorgesteld. De taskforces in Vlaanderen en België

betekenden ook een hernieuwde erkenning van de politiserende opdracht van het sociaal werk, ook al is dit verre van gedragen door alle politieke partijen.

5.3 POLITISEREND WERKEN

We sluiten af met de stelling dat het sociaal werk een dubbel mandaat moet blijven opeisen. Dat dubbele mandaat betekent om en informele en formele solidariteit uit te dagen op de vraag wie wel en wie niet toegang heeft. Politiserend werken is houdt dus veel meer in dan op de barricades gaan staan of protestacties op touw zetten. Het is voortdurend van private, persoonlijke problemen publieke kwesties maken op basis van de sociaal-politieke functie van mensenrechten. Mensenrechten dwingen ons om na te denken over de samenleving en over welke structurele bestaansvoorwaarden en hulpbronnen voorhanden moeten zijn opdat de samenleving minder ongelijkheid en meer rechtvaardigheid produceert. Praktisch gaat het om een veelheid van strategieën: ervaringskennis van kwetsbare groepen verzamelen en samenbrengen, ervaringskennis op basis van de dagelijkse praktijk in beleidskwesties formuleren, dialoog mogelijk maken tussen groepen, praktijken die de bestaande sociale orde verstoren, die afwijken van de maatschappelijke consensus. Politiserend werken is nooit klaar. Telkens opnieuw start dezelfde cyclus, vanuit een nieuwe maatschappelijke nood of vanuit de ervaring over beleid in de praktijk. Eens beleidsmaatregelen zijn genomen, is er weer nood aan expertise over hoe die maatregelen werken in de praktijk. Maar het vertrekpunt van een politiserende praktijk is zeker en vast niet een al dan niet-werkend beleid. Het kan evenzeer gaan om het ontstaan van maatschappelijke noden en de hertaling ervan naar rechten (Dean, 2015). Net het methodisch verzamelen van ervaringskennis in de samenleving vraagt om sociaal werkers die daarop inzetten. In Vlaanderen hebben we heel wat middenveldorganisaties die leefwereldkennis verzamelen, maar ze worden niet altijd geapprecieerd door beleidsmakers omwille van de kritische rol die ze opnemen. Maar net die diversiteit van het Vlaams sociaal werk en de bijzondere relatie tot middenveldorganisaties laat wel toe om die politiserende opdracht te kunnen opnemen.

We moeten niet te romantisch doen over dat politiserend werken. Ter voorbereiding van de Vlaamse sociaalwerkconferentie gingen we op een systematische, onderzoeksgebaseerde wijze in gesprek met sociaal werkers uit een veelheid van werkvelden (Vandekinderen et al, 2018). En we stelden vast dat het water vaak tot aan de lippen staat en dat beleidsmakers de

eigenheid van het sociaal werk dreigen uit te hollen of te negeren. Verwachten dat sociaal werkers dit allemaal in de gegeven omstandigheden blijven doen, is weinig realistisch. Toch moeten we allemaal samen die eigenheid blijven benadrukken. Sociaal werk moet een mandaat blijven krijgen én opeisen om op basis van de sociaal-politieke functie van mensenrechten de samenleving blijvend uit te dagen om meer gelijkheid en rechtvaardigheid na te streven, zeker in deze Covid19-crisis die vraagt om een sociaal offensief om de maatschappelijke schade te beperken.

6 EPILOOG : DE ‘PRODUCTIEVE’ KRACHT VAN SOCIAALWERKONDERZOEK

Onderzoekers bestuderen niet enkel een sociale realiteit, maar net door ze te bestuderen, wordt die realiteit ook in beeld gebracht en ‘gecreëerd’ (Urry & Lash, 2004). Onderzoek is dus niet zomaar een neutrale activiteit. En dit geldt zeker voor sociaalwerkonderzoek. In de globale definitie pretendeert sociaal werk niet enkel een beroep te zijn, maar ook een academische discipline. Dat impliceert dat sociaal werk dus aan kennisontwikkeling doet over een specifiek kennisgebied en daarvoor een eigen onderzoeksmethodologie ontwikkelt (Anastas, 2014). Ik maak een onderscheid tussen ‘onderzoek over sociaal werk’ en ‘sociaalwerkonderzoek’. Het eerste verwijst naar al het onderzoek dat gebeurt dat op één of andere manier het sociaal werk in beeld brengt. Zo is er heel wat beleidsonderzoek en sociologisch onderzoek naar de effecten van beleidsmaatregelen die door sociaal werkers worden uitgevoerd. Er is ook onderzoek naar polarisering en radicalisering dat de rol van bijvoorbeeld jeugdwerkers belicht.

Met de term sociaalwerkonderzoek wil ik een stap verdergaan en het debat openen over de eigenheid van sociaalwerkonderzoek. Dat debat is natuurlijk nooit beslecht, maar er tekenen zich voor mij toch een aantal krijtlijnen af die die eigenheid vatten, met name het incorporeren van de normatieve uitgangspunten van sociaal werk (mensenrechten en sociale rechtvaardigheid) in het onderzoek (Parton & Kirk, 2010), de multistakeholderbenadering als methodologisch kenmerk met bijzondere aandacht voor de ‘silent voices’ (Van Regenmortel, 2020), een onderzoeksfocus op de maatschappelijke velden waarin sociaal werkers actief zijn en de voortdurende kritische reflectie over de eigen keuzes van de onderzoeker over wat wel en wat niet onderzocht wordt (D’Cruz & Jones, 2004; Roose et al, 2016). Met deze tekst heb

ik niet alleen dieper willen ingaan op de relatie tussen sociaal werk en solidariteit, maar tegelijkertijd ook een aantal aanknopingspunten voor sociaalwerkonderzoek willen formuleren. Maar zoals gezegd, sociaalwerkonderzoek betreft niet enkel de vraag wat we bestuderen, maar ook hoe we het bestuderen en hoe het onderzoek geënt is op de centrale waarden van het sociaal werk (Hermans & Roets, 2020). Gezien de hybriditeit van informele en formele solidariteit moge het duidelijk zijn dat sociaalwerkonderzoek zijn plaats moet opeisen in het debat hierover, maar tegelijkertijd ook kritisch moet blijven over wijze waarop we het begrip gebruiken, net omdat solidariteit het onderscheid tussen wij en zij, tussen de ingroup en de outsiders in zich draagt.

Bibliografie

- Anastas, J. (2014). The Science of Social Work and Its Relationship to Social Work Practice. *Research on Social Work Practice*, 24(5), 571-580. doi:10.1177/1049731513511335
- Banks, S. (2004). *Ethics, Accountability, and the Social Professions*. London, Palgrave Macmillan.
- Beck, U., & Beck-Gernsheim, E. (2002). Individualization. Institutionalized Individualism and Its Social and Political Consequences. London Sage.
- Boost, D., Hermans, K., Raeymaeckers, P., Elloukmani, S. (2020). Overcoming non-take-up of rights: A realist evaluation of Integrated Rights-Practices. *Journal Of Social Work*, 1-22.
- Boutellier, H., Trommel, W. (red.) (2018). *Emerging Governance, Crafting communities in an Improvising Society*. Den Haag: Eleven international Publishing.
- Bredewold, F., J.W. Duyvendak, T. Kampen, E. Tonkens, L. Verplancke (2018), De verhuizing van de verzorgingsstaat. Boom: Lemma.
- Clasen, J., & Clegg, D. (2007). Levels and Levers of Conditionality: Measuring Change within Welfare States, in Clasen, J. and Siegel, N. (eds.), Investigating Welfare State Change: The 'Dependent Variable Problem' in Comparative Analysis, Cheltenham: Edward Elgar.
- Dean, H. (2015). *Social rights and human welfare*. London: Routledge.

- De Bie, M. (2011) "Sociaal Werk: Een Praktijk, Een Wetenschap En Een Beroep." Welzijn En Zorg in Vlaanderen : Wegwijzer Voor De Sociale Sector 2011-2012. Mechelen: Wolters Kluwer, 2011. 331–340.
- De Beer, P. & Koster, F. (2009). *Sticking together or falling apart? Solidarity in an era of individualization and globalization*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- D’Cruz, H., & Jones, M. (2004). *Social work research: Ethical and political contexts*. London: Sage.
- De Swaan, A. (1988), *Zorg en de Staat: Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Dwyer, P. (ed.) (2019). *Dealing with welfare conditionality: implementation and effects*. Bristol: Policy Press.
- Gatenio Gabel, S. (2016), *Rights-based approaches to social policy*. New York, NY: Springer.
- Hermans, K., Roets, G. (2020), Social work research and human rights: where do we go from here?, *European Journal of Social Work*, 23 (6), 913-919.
- Hubar, S. (2020), "Voor elke kwetsbare mens een sociaal netwerk. Dat moeten we doen.", <https://sociaal.net/opinie/elke-kwetsbare-mens-een-sociaal-netwerk/>.
- Ife, J (2001). *Human Rights and Social Work: Towards Rights-Based Practice*. Cambridge University Press, Cambridge.
- International Association of Schools of Social Work (IASSW)/International Federation of Social Workers (IFSW). (2014). *Global definition of social work*. Retrieved from <https://www.ifsw.org/what-is-social-work/global-definition-of-social-work>.
- Kampen, T., I. Verhoeven, L. Verplancke (2013), *De affectieve burger. Hoe de overheid verleidt en verplicht tot zorgzaamheid*. Van Gennep, Amsterdam.
- Kamphuis, M. (1950), *Wat is social casework? Een eerste inleiding*. Alphen aan de Rijn. Tweede druk, die vrijwel gelijk is aan de eerste druk, ook uit 1950.
- Kamphuis, M. (1951), *Helpen als ambacht: uit de voorgeschiedenis*, Baarn.
- Kamphuis, M. (1963), *Nieuwe wegen in het werk met probleemgezinnen*, Alphen aan de Rijn: Samsom.

Kessl, F., S. Lorenz, H. Schoneville (2020), Social exclusion, food assistance and welfare deficits in affluent Germany: Charity economy undermining the right-based welfare state. In: Hannah Lambie-Mumford & Tina Silvasti (eds.): *The rise of food insecurity and food charity across Europe*. Bristol: Policy Press

Laoukili, F., S. Oosterlinck, S. Cools (2019), *De politieke rol van het middenveld*.

<http://middenveldinnovatie.be/sites/default/files/2019-05/14%20-%20Politieke%20rol.pdf>

Law, J., J. Urry (2004) Enacting the social, *Economy and Society*, 33:3, 390-410, DOI: 10.1080/0308514042000225716

Lipsky (1980), *Street-Level Bureaucracy: Dilemmas of the Individual in Public acy: Dilemmas of the Individual in Public Services*. New York: Russel Sage Foundation.

Lorenz, W. (2008). Paradigms and politics: Understanding methods paradigms in an historical context: The case of social pedagogy. *British Journal of Social Work*, 38(4), 625-644.

Lorenz, W. (2016). Rediscovering the social question - a Challenge for the Social Job. *European Journal of Social Work*, 19(1), 4-17.

Martinelli, F., A. Anttonen, M. Mätzke (2017), *Social Services Disrupted: Changes, Challenges and Policy Implications for Europe in Times of Austerity*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.

Meijer, I. (1992), 'Schoonheid in de mensen'- Interview met Marie Kamphuis gepubliceerd in: *Tijdschrift voor de Sociale Sector*, november 1993, nr. 11.

Nothdurfter, U., Hermans, K. (2018). Meeting (or not) at the street level? A literature review on street-level research in public management, social policy and social work. *International Journal of Social Welfare*, (27) , 294-304.

Noy, F. & Holemans, D. (2016). Burgercollectieven in kaart gebracht. *Oikos*, 78(3), pp. 69-80.

Oosterlynck, S. (2015), Hoe geraken we voorbij de valse paradox tussen van onderuit en van bovenaf?, *Samenleving en politiek*. 10, p. 27-37

Parton, N., & Kirk, S. (2010). The nature and purpose of social work. In I. Shaw, K. Briar-Lawson, J. Orme, & R. Ruckdeschel (Eds.), *The SAGE handbook of social work research* (pp. 23–37). Los Angeles, CA: Sage

Plovie, E. (2018), 'De overheid worstelt met de stem van kritische burgers. Onderzoek brengt burgerinitiatief in kaart', <https://sociaal.net/achtergrond/burgerinitiatief-in-kaart/>

- Plovie, E., L. Heylen (2020), 'Buurtzorg in crisistijd: Wie al heeft, zal nog meer krijgen', <https://sociaal.net/achtergrond/buurtzorg-in-crisistijd-wie-al-heeft-zal-nog-meer-krijgen/>
- Raeymaeckers, P., T. Laevaert, K. Huyghe H. Vints (2020), 'Corona raakt kern van sociaal werk: 'Organisaties passen zich razendsnel aan', <https://sociaal.net/achtergrond/corona-raakt-kern-sociaal-werk/>
- Richmond, M. (2017), *Social diagnosis*. New York, Russel Sage Foundation.
- Roose, R., Roets, G., Schiettecat, T., Piessens, A., Van Gils, J., Pannecoucke, B., Driessens, K., Desair, K., Hermans, K., Op de Beeck, H., Vandenhole, W., van Robaey, B., & Vandebroeck, M. (2016). Social work research as a practice of transparency. *European Journal of Social Work*, 19(6), 1021-1034.
- Schrooten, M., Thys, R., Debruyne, P. (Eds.) (2019). *Sociaal schaduwwerk. Over informele spelers in het welzijnslandschap*. Brussel: Politeia.
- Schuyt, C. (1991), *Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat*. Leiden/Antwerpen, Stenfert Kroese.
- SCP (2014), *Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid?*, Den Haag, SCP.
- Steens, R., Van Regenmortel, T., Hermans, K. (2018). Beyond the Research–Practice Gap: The Development of an Academic Collaborative Centre for Child and Family Social Work. *British Journal of Social Work*, 48 (6), 611-1626.
- Sennett, R. (2013), *Together. The Rituals, Pleasures and Politics of Cooperation*. London: Yale University Press.
- Stjernø, S. (2004), *Solidarity in Europe. The History of an Idea*. Cambridge, Cambridge University Press, Cambridge.
- Trappenburg, M. (2009), *Actieve solidariteit*. Oratie Universiteit van Amsterdam. Amsterdam: Vossius Pers.
- Trappenburg, M.J., Tonkens, E., Kampen, T. (2020), Social workers in a modernising welfare state: professionals or street-level bureaucrats?. *The British Journal of Social Work*, 50 (6), Pages 1669–1687.
- Turner, B. S. (2016). We are all denizens now: on the erosion of citizenship. *Citizenship Studies*, 20(6-7), 679-692.

Vandekinderen, C, K. Hermans, R. Roose, P. Raeymaeckers (2018), *Sterk Sociaal Werk. Eindrapport Sociaalwerkconferentie*. Leuven : Steunpunt WVG.

Van Leeuwen, B. (2014). Urban civility or urban community? A false opposition in Richard Sennett's conception of public ethos. *European Journal of Social Theory*, 17(1), 3–23.

Vandekinderen,C., R. Roose, P. Raeymaeckers, K.Hermans (2019), The DNA of social work as a human rights practice from a frontline social workers' perspective in Flanders, *European Journal of Social Work*, 23(5), 876-888, DOI: 10.1080/13691457.2019.1663408

van der Tier, M., Hermans, K., Potting, M. (2020), Linking macro-level mechanisms to street-level accountability practices. A cross-national case study of street-level accountability of social workers in government funded homeless shelters. *SOCIAL POLICY & ADMINISTRATION*. [doi: 10.1111/spol.12632](https://doi.org/10.1111/spol.12632)

Van Hoyweghen, I., Pulignano, V., Meyers, G. (2020), *Shifting Solidarities. Trends and Developments in European Societies*. Palgrave Macmillan.

Van Mechelen N., Van Der Heyden M. (2017), *De strijd tegen non-take up: een inventaris van beleidsmaatregelen en reflectie in het licht van wetenschappelijke literatuur en beleidservaringen in het VK en Zweden*, TAKE Policy Brief Nr. 1/2017, Antwerp: Herman Deleeck Centre for Social Policy – University of Antwerp, 12p

Van Pelt, M., K. Hermans (2020), Praktijkontwikkeling als professionalisering in sociaal werk, pp.159-176, in: van Pelt, M., R. Roose, M. Hoijtink, M. Spierts, L.Verharen (eds), *Professionalisering van sociaal werk. Theorie, praktijk en debat in Nederland en Vlaanderen*. Bussum, Countinho Uitgeverij.

Van Oorschot, W. (1994). *Take it or leave it: a study of non-take-up of social security benefits*. Tilburg: Tilburg University Press

Van Regenmortel, T. (2020), *Bouwen aan een wetenschappelijke basis voor sterk sociaal werk. Onderzoek dat ertoe doet*. Tilburg, Tilburg University Press.

Villadsen, K. (2007). The emergence of 'Neo-Philanthropy' - A new discursive space in welfare policy? *Acta Sociologica*, 50(3), 309-323.

